

К.М. Тищенко

АНТИ І ХОХЛИ – ГУНСЬКІ НАЗВИ-РОВЕСНИЦІ

– Тату!.. Що там за люди пливуть?
– То здалека. Орловські. Руські люди, з
Росії пливуть.
– А ми хто? Ми хіба не руські?
– Ні, ми не руські... Прості ми
люди, синку...
ХАХЛИ, ТІ, ЩО ХЛІБ ОБРОБЛЯЮТЬ...

Довженко О. Зачарована Десна. –
К., 1957. – С. 39–40.

1. Після публікації детальніших карт Центральної та Східної Європи в масі назв слов'янської топонімії було здійснено послідовний фронтальний пошук неслов'янських елементів – з метою впорядкування стратиграфічної схеми її основних етномовних складників. Одержана значна база даних істотно збагатила наукові уявлення як про матеріальний склад і тематику, так і про часову послідовність (зокрема, в Україні) пластів назв різного походження: доіндоевропейських, іранських, кельтських, іллірійських, римських, германських, слов'янських та алтайських [Тищенко 2003₁, 2003₂, 2004₁, 2004₂].

Новиною стало виявлення помітної кількості монгольських і ширше – *алтайських місцевих назв у Центральній Європі* – у вигляді окремих вкраплень, груп топонімів, загущень і навіть цілих монгольських тополандшафтів, як-от у Північній Чехії, Саксонії або Тюрингії (!). Саме унікальний масив саксонських ойконімів з початковим **Zsch-** став ключем до розуміння сотень інших гунських і аварських назв Європи. Ці пласти вражають своїми розмірами й насиченістю даних. У повній згоді з історичними відомостями, вони сягають на заході Північного моря й Каталаунських полів, а на сході – переходять у безкраї євразійські степи. Найдалі на північ висунута литовсько-білоруська група типових назв: Tabariškes, Turčialiai, *Жупраны*, *Желігава*, *Буяны*, *Ардашы* – та російські *Шелехово*, *Унеча* (3 назви) і низка назв від основи **Хазар-** по р. Оці. Найпівденнішими є *Обриани* і *Бояни* у Македонії та *Бояни*, *Бояново*, *Обориште* у Болгарії.

Розпізнати монгольські топооснови вдається, за наявності відповідної мовної підготовки, завдяки звуковій характерності назв, зокрема присутності сполучень складів з приголосними **ж, х, г, л**, а також відмінній морфологічній структурі, яка помітна на фоні навколишньої основної маси слов'янських, германських чи інших топонімів (у деяких випадках вдається навіть виділити окремі граматичні морфеми). З іншого боку, загушення назв добре відповідає відомим історичним центрам тривалої монгольської присутності V–VIII ст. у Європі (Паннонія, Моравія) або являє собою групи периферійних архаїзмів на крайніх межах поширення монгольських протодержавних утворень.

Мал. 1. "Спілка з гунами. V ст.". Поштова марка Ю. Логвина, 2003

2. Семантичний аналіз упізнаваних монгольських топооснов та їхніх виявлених у процесі пошуку варіантів дозволив розподілити їх на кілька цілком конкретних тематичних груп, а саме:

– *етнофорні* основи: **хин-/гун-/ун-;** **обр-/авр-/olber-;** **мого(л)-;** **кидань-/китай-** "кидань"; **туран-;** **козар-;** **татар-;**

– *політофорні* основи: **каган-/кохан-** "каган"; **орда-** "військо, орда"; **желех-/жолх-** "викуп"; **жашк-/шашк-** "влада, уряд, ясак"; **с(о)лот-/слат-/сургут-** "дарунок з військової здобичі"; **жуп-/шеп-** "жупа, округ"; **жупан-** "каганський намісник на чолі жупи"; **халх-/chelch-** "щит,

заслон, захист, протекція”; **хем-** “межі, рамки”; **бан-** “район”; **хур-** “хурал, курултай”; **джерге-** “черга, шереха; джирга”; **бирич-** “податківець”; **хоруж-/choraž-** “хорунжий, прапорносець”;

– *антропофорні* основи: **баламут-** “буйна людина, підбурювач, спокусник”; **шпан-/espen-** “пан” (з аварського **жупан-**); **боян-** (апелятив “бай” та ім’я аварського кагана, який правив протягом 60 років – у 570–630 рр.);

– *прагмафорні* основи: **табор-, шатр-, хомут-, теліг-, канчук-, корог-** “корогва”; **кум(г)ан** ‘глек’, **хол-** ‘гріти’ (основа слів *холява* і *холошні*), **хота(н)-/хоту(н)-** “загін, хлів; мури міста; місто, група юрт”; **хубі-** “частка, пай”; **хеб-** “зразок, копил”; **жох-** “дрібний”; **жизиг-** “малий”; **хобта-** “розлогий, привільний”, **джерен-** “край, схил, берег”, маньчж. **чикин-** “берег річки коло самої води, урвище, яр” [СС, II, 391].

Як правило, монгольські назви в топонімії оточені семантично пов’язаними з ними слов’янськими назвами (а на заході – германськими), як-от укр. *Заліжці, Закрівці, Дуліби*, з основами **Таль-** “заручник, полонений”, **Котора-** “війна, битва”; чеські **Kotora-, Tabor-, Cholunná, Vlastiboř** “влада аварів”, **Ratiboř** “битва з аварами”; польські **Kotora, Uniesław** “слава гунів”, **Unieradz** “рада гунів”, **Uniegoszcz** “гунський гість”; німецькі **Ries-** “велетень”, **Hünfeld** “гунське поле”, **Hünstette** “гунські стоянки”, **Haunack** “гунський куток” (всі – неодноразово).

3. Сама географія цих алтайських топонімів, масово поширених на Заході, якраз і виключає їхнє пізнє датування XIII ст., тобто часами Батієвої навали. У тих випадках, коли певним монгольським топонімам України (або й апелятивам) відповідають однокореневі географічні назви на Заході (іноді навіть з однаковими формантами), їх належить датувати IV–VIII ст., тобто часом гунського перебування у Європі та пізнішого Аварського каганату. Як з’ясувалося, це стосується частини словникових монголізмів, досі традиційно пов’язуваних з навалюю 1240-х років. Неспростовні західні аналогії (лужицькі, словінські, кашубські) дають нам підстави вперше пов’язати з ранніми гунсько-аварськими впливами такі слова, як *табір, шатро, хомут, канчук, баламут, бирич, кага-*

нець, холошні, холява, хохол, – поряд з уже визнаними давніми монголізмами *корогва, теліга, курінь, мерин, пан* (<шпан<жупан), *богатиц, ура* [пор. Фасмер; Brückner; Popowska; ЕСУМ; ЕУЗ, 701].

Мал. 2. Лемко у кожусі й холошнях

Окремо варто уточнити етимологію давньої назви сільського світильника – **каганець**, **каганчик**, поширеної від української до лужицьких мов, а з-поміж південнослов’янських – лише у болгарській. Як відомо, тут “щодо дальшої етимології єдиної думки немає” [ЕСУМ, II, 337]. Слід гадати, що слово *каганець* походить з того ж алтайського першоджерела, що й *куманець*. М. Фасмер, на відміну від ЕСУМ, усе ж згадує про чув. **kəgan** “ручка на посудині”, але вважає це значення надто далеким [Фасмер, II, 155]. Однак пряме значення слова **каганець** “**лойовий глиняний світильник**” добре відповідає кримтаг., чагат., аз., караїм. **kutyan** “кухоль для води”, рос. діал. **кулган**, дисимільоване з **кунган** [там само], звідки крок до ***коган**, чув. **kəgan** і чи не найважливішого доказу правильності наших міркувань –

чес. kaĥan “горщик” (!) [Brückner 1976, 213], етимологізувати яке далі А. Брюкнер не береться. Таким чином, *народно-етимологічне переосмислення цього алтайзму і пов’язання його з уже знайомою назвою каган* сталося ще у чехів, звідки, очевидно, й запозичене до української із зменшувальним суфіксом як *каганець, тобто, спочатку, *“горщик”*. Пор. також маньчж. хумган “глек, посудина”, письм.-монг. хитхап “кухоль, посудина”, монг. хумх “глек, банка”, дтюрк. қитһап “посудина для води” [СС, I, 477]. З цього східного лексичного гнізда походить і укр. *куманець* ‘глиняний полив’яний глечик’.

4. Та сама географія поширення властива і для укр. *холява*, рос. *халыва*, пол. *cholewa*, влуж. *cholowa*, нлуж. *chólowa* ‘холошня, панчоха’: згідно з М. Фасмером – “неясне” [Фасмер, IV, 220, 259]. Українське слово поєднує два значення – рос. *голенище* і *штанина*, тобто укр. *холошня*. З останнього походить угорс. *harisnya* ‘панчоха’, а в угорців-секлерів у Румунії ‘вовняні штани’ [Brückner 1976, 182]; те саме і в укр. лемк. [kɔˈlɔʂ.n.ɪ], див. мал. 2 [Лешка... 1998, 274]. З алтайських лексичних аналогій і можливих прототипів варто вказати на маньчж. *халги-* ‘обмотувати, в’язати, вкривати’, *халу* ‘сіть, торба, капшук’, *фулха* ‘чоботи’ (!), – NB з монгольської і *халха(н)* ‘чоботи’ (!), саме з якого пояснимо чергування *х/ш* у слові *холошня* [СС, I, 170, 460], а з іншого боку – маньчж. *халуку* ‘штани (теплі, ватяні)’ і *чжурчжен. hāh-lāh-k’ù* ‘штани’ – з п.-монг. *халауа*, монг. *халаа-* ‘зігрівати’ [СС, I, 460], – що задовільно пояснює весь подальший розвиток обох значень.

5. Так само за характером свого географічного поширення (зі значною представленістю на Заході) до описаної групи слів належать апелятив і топонімічна основа **хох(о)л-, хах(о)л-**:

– в Україні з очевидних причин зневажливої конотації ця топооснова малопродуктивна; не виключено, що з нею якимось пов’язані ойконіми *Хохонів* ІФ (пор. кашубс. *халѳн* “голога”) [Porowska 1998, 100], *Хохітва* Кв, *Хухра* См (з ротацізмом); натомість апелятивна лексема регулярно присутня тут у розмовній сфері мовлення;

– у Словаччині це єдина назва *Chocholná*;

– у Чехії однокореневих назв більше (6) – *Chacholice, Chuchel, Chuchelna, Chuchelná, Chocholatá Lhota*, гора *Chochlouš* під Табором;

– у Польщі ці назви найчисленніші (15) – *Chachalnia, Chochłów, Chochołów* (2), *Chochorowice* (з типовим для окремих тюркських діалектів ротацізмом [Менгес, 134]), *Chochół* (2), *Czechło* (4), *Czechłowo, Czechły* (3);

– у Росії це назви с. *Хохловка* Брянс. (з гунського тополандшафту навколо р. *Унеча* “гунська”), с. *Хохловка* і *Хохлово* Смол. – порівняно недалеко від сіл *Желюхово, Шелеговка, Моготово*.

Традиційно прізвисько *хохол* пов’язують з “чуприною, чубом”, відзначаючи, що саме слово відоме у польській, чеській мовах і “на Русі” [Brückner 1976, 181]. Поширення слова точніше окреслює М. Фасмер: “рос., укр., блр., чес., слц., пол., влуж., нлуж., полабс.” [Фасмер, IV, 272]. Оскільки слово *невідоме в усіх південних слов’ян*, отже, воно навряд чи походить з праслов’янського фонду, а скоріше є запозиченням. Детальнішу інформацію про вжиток цього слова у Московії початку XVII ст. наводить Р. Джемс у своєму словнику-щоденнику 1618–1619 рр.: “**хохол, пол. ghір** [?]; пасмо волосся на голові, яке носять *поляки, перси, турки й татари*. У подібний [між собою?] спосіб вони залишають кругле пасмо на голеній голові, на самій маківці. Для гоління татари завжди носять при собі наготові бритву (в латинському тексті Р. Джемса – *paratam* < дперс. *parata-* “сокира”, пор. укр. [топір]. – *К.Т.*)” [Ларин 1959, 115]. Важливий висновок з наведеного: у списку відомих у Росії XVII ст. народів, що носять зачіску з *хохлом* волосся, українців немає.

Повертаючись до етимології прізвиська *хохол*, слід сказати, що значно імовірнішими видаються етимологічні зв’язки топооснови **хохл-/хахл-/chechl-** з бурятс. **хагал-, хахал-** “розрізати (уздовж); орати”, пор. письмово-монгольське *хуҗала-* “розламувати”, монгольське *хагала-* “розколювати, розривати” [СС, I, 473], – або з письм.-монг. **хоҗола**, монг. і бурятс. *хоол* “їжа, харчі” [СС, I, 406]. Звідси випливало б, що й відоме зневажливе прізвисько українців *хахол/хохол* – прадавнє і могло б мати первісне забуте значення *“орач, ратай,

хлібороб”, або ж *“селянин-годувальник, постачальник харчів”. На користь такого пояснення служить і збережене досі польс. обл. [chochła] ‘черпак, полоник, велика ложка з довгою ручкою; її вміст’ [SJP, 76]. Серед пізніших запозичень з російської відомий і важливий саме своїм уже знайомим звуковим і семантичним матеріалом монголізм [барахло] < монг. бараа ‘товар, пожитки (в дорогу)’ + хоол ‘їжа, провіант’ [ЕСУМ, I, 140].

6. Ця частина дослідження була дописана аж тепер, коли О. Рибалко люб’язно уможливив нам доступ до нещодавно виданих у Гданську нарисів з кашубської мови Г. Поповської-Таборської [Prowska], де знайшлися цікаві докази щойно зробленого припущення.

Друга частина книги Г. Поповської (“З історії кашубської лексики”) містить розділ “Відображення понять *свої/чужі* в кашубській мові”, написаний на основі мовних фактів з семитомного словника кашубських діалектів Б. Сихти і його праці про кашубські назви окремих груп населення. Спочатку дослідниця подає детально опрацьовану нею класифікацію назв “своїх”: відетнонімні (kaszubi); за спорідненістю (rodóvc); за суспільними зв’язками (drëx “друг”; kamrât), за місцем проживання (bliski, domâci, gñâzda “дім, родина”), за відчуттям спільноти (našinc, swojak). Далі перелічені групи назв “чужих”: нейтральні позначення німців (Pomorenk, ñemectvo) та їхні прізвиська (Nemâšk “німчик”, Nemra “німота”, Šnurk “фриц”); назви поляків з Центральної Польщі й переселенців (bosi “босі”, bosñik “босяк”, rozpëkañcove “повиселенці”, тобто ті, хто зайняв будинки виселених); назви сполячених кашубів (polašëc, polâšk “полячек”); за релігійною ознакою (polska vára “католицизм”, ñezbožni “некатолики”, parxuta “єврей (зверхньо)”); за відмінностями роду занять, місцевостей або говірок; за особливостями соціального статусу (bosâ šlaxta, pañská beda “дрібна кашубська шляхта, fonóvc “шляхта (злосливо – від частки нім. von у прізвиськах нобілів)”, póžka-rón “людина, що вдає пана, зверхній до своїх”). І далі *серед слів “цілком апелятивного характеру” дослідниця називає реальну назву кашубс. ХАХОЉ “бідний селянин, господар у злиднях”, хахлoñ, хахалство “гомота”, форма і*

значення яких точно відповідають зробленому нами вище припущенню.

Таким чином, засвідчене у Р. Джемса отожднення в польській “хохол = гир” ‘стрижений’ видається наслідком наближення значень ‘селянин, –гомота –стрижений’.

Виявлені мовні факти добре вкладаються в культурно-історичний контекст, адже відомо, що кочовики хоча й ставилися з презирством до хліборобів, проте не винищували їх. Навпаки, їхній панівний шар прагнув перетворити осілі рільничі племена на своїх підлеглих конфедератів для надійнішого паразитування орди. Ось колоритне зізнання сучасника тих подій, гуна на ім’я Хелхал (NB з монг. “захисник”), який був у 469 р. воєначальником у римлян. Він каже, що “дасть готам землю (для поселення в імперії. – К.Т.), але не для них самих, а на користь унів (NB); що уни, не займаючись хліборобством, будуть, як вовки, приходити до готів і викрадати їхню їжу і що готи, перебуваючи в становищі рабів, працюватимуть для утримання унів” [Приходнюк, 20; переказ і контекст див.: Вольфрам, 380]. Важко ясніше й відвертіше висловити саму сутність влади степовиків над осілим рільничим етносом.

Як виглядав у житті цей стан учорашніх вільних рільників, а тепер підлеглих конфедератів гунів і аварів та їхніх учнів-стажистів у військовій справі – добре відомо з європейських хронік, зокрема з “найранішого західноєвропейського джерела проблеми – хроніки Фредегара, яка відображає події початку VII ст.” [Трубачев 2003, 392] на Майні і прилеглих землях. Фредегар пише про ранніх слов’ян так: “Венеди були вже з давніх-давен для гунів (аварів. – К.Т.) befulci (“безполкові”, тобто позаполкові, етимологія О. Трубочова), так що, коли гуни виступали проти якогось племені, вони стояли зімкненими лавами перед своїм табором, венеди ж билися, і якщо вони перемагали, тоді гуни виступали вперед, аби заволодіти здобиччю; якщо ж венедів починали тіснити, то вони збиралися з силами під прикриттям гунів (!). Вони тому і звалися ‘безполкові’ у гунів, що виступали двоїсто, б’ючися перед гунями”, – цит. за: [Трубачев 2003, 406].

7. Відомо і гунсько-аварська (монгольська) назва таких конфедератів. Як показав свого часу О. Попов, ранньосередньовічна

назва анти не є етнонімом. Згадавши про неслов'янський характер її морфемної будови, вчений звернув увагу на незвично короткий час її побутування – усього 80 років (550–630 рр.), “після чого ім'я антив *цілкомити й назавжди зникає* зі сторінок історії, хоча всі визнавали численність і силу цього племінного союзу” [Попов 1972, 85]. Впадає в око практичний збіг часу побутування назви із згаданими роками правління аварського хана Бояна. З іншого боку, відомо, що “Йордан розпочинав історію антив та їхніх відносин з готами від IV ст.”, але О. Попов вважає, “що це було безперечним перенесенням назви на 200 років назад” [Попов 1972, 34–35]. Оскільки у Йордана йдеться фактично про антсько-готсько-гунські відносини, ми не сумніваємося в адекватності даних Йордана і вважаємо їх якраз додатковим і потужним аргументом на користь запропонованої О. Поповим етимології назви *анти*. Як відомо, вчений першим вивів її з поширеного апелятива алтайських мов ант “клятва”, вживаного на величезних просторах Євразії [Попов 1972, 36].

Справді, словникові дані добре засвідчують якнайширше побутування основи **and-/ant-** в усіх алтайських мовах *від Тихого океану до Середземного моря*: маньчж., удег., нан., ульч., орок., ороц., негід., евенс. анда “друг”, маньчж. анда джафа “приймати у друзі, укладати дружбу з клятвою”; тур. and ~ ant(din) < *anda “клятва, присяга”; дтюрк. **antik-** “складати присягу”; пис.-монг. anda “друг, товариш, побратим”; andaγai, andaγar “клятва, присяга”; монг. анд, бур. анда “друг, побратим, товариш (з іншого племені)” [СС, I, 42–43].

В такому разі назва *анти* мала означати всього лише *гуно-слов'янський військовий союз* [Попов 1972, 36], а через 200 років, додамо, з приходом інших монголів, – і *союз аваро-слов'янський*. Така етимологія ставить монгольську за походженням назву *анти* в один ряд з греко-латинським foederati “союзні” або сканд. vaeringr “варя”, букв. “союзник, спільник” [Попов 1972, 37]. Висновок О. Попова вичерпно пояснює **синонімічне вживання Йорданом начебто племінних назв анти й венедей** і надає алтайській етимології перевагу перед конкурентною іранською етимологією назви *анти* – від сскр. ántas “кінець”, ір. осет. ätt'ijä “заду” (В. Абаєв).

Висновок про етнічну тотожність *антив* і *венедей* впливає, зокрема, з відомого епізоду розправи готського князя з сімдесятьма антськими проводирями на чолі з Божем (*Вожем, тобто вождем: етимологія О. Трубачова). Хоча в тексті Йордана чітко й однозначно сказано про розп'яття вождів АНТИВ, вдячні готи увічнили подію у даному за це своєму князеві прізвиську ВІНІТ-АРІЙ, тобто “переможець венедей”. Варто додати, що етнонім *венеди* німці вживають досі: Wenden, Winden ‘серболужичі’, натомість топооснова **Ant-, And-**, як виявлено, була масово вживаною в минулому. Істотним аргументом на користь алтайської етимології антив є український топонімний матеріал, де серед інших існує назва с. **Антику** См (NB: біля с. *Кагань* і Антонівка під Путивлем), яка *поморфемно* відповідає згаданому дтюрк. **antik-** “складати присягу”.

З іншого боку, існують також прямі свідчення сучасників ранніх слов'ян про **тотожність назв анти і склав'яни**. Так, згідно з Прокопієм Кесарійським, “навіть ім'я (у склав'янів і антив) **було спочатку одне**, бо в давнину обидва племені звалися *спорами*, – гадаю, тому, що вони [слов'яни] населяють землю, розташовуючи житла розкидано. Саме тому вони займають хтозна-яку розлогу землю, адже пасуться (живляться) на більшій частині іншого (лівого) берега Істру”, – цит. за: [Гиндин, Калужская 1984, 29].

Потужну підтримку слушності алтайської етимології назви *анти* О. Попова вдалося отримати внаслідок обстеження топонімів Німеччини від основи **Ant-, And-**. Як виявилось, всі вони без винятку знаходяться виключно у складі монгольських (гунсько-аварських) тополандшафтів. Всього в Німеччині *детально обстежено околиці 34 таких ойконімів, ще 12 у Чехії та 6 в Австрії*. У кількоморфемних топонімах вельми промовисті також і не перші власне німецькі або чеські компоненти: Andels.hofen, **Anden**.hausen, Ander.mannsdorf, Anders.hausen, Anders.leben, Andis.leben, An.dorf (3), An.drop, An.drup, **Ant.dorf** (!), **Anten**, **Anten**.dorf, Anters.dorf, **Ant.feld**, **Ant.ons**.höhe, **Ant.ons**.thal (у цих назвах другий компонент може зберігати етнофорну морфему гунів), Ant.rift.tal, An.trup, **Ant.weiler** (2), **Anz.hausen**, Anze.fahr, Anzen.kirchen (NB). Серед чеських назв це Andělice, Andělská Hora (3)

(народна етимологія), в Австрії – An.dorf, Ant.iesen.hofen, Ans.felden. Виглядає природним, що на західних землях антів як іншоплеменних союзників гунів відрізняли від власне гунів (**Chin-, Moggel-, Muggel-**). На сході ці назви, очевидно, зазнали масової деградації під впливом імені Антін, Антон – хоча, наприклад, білоруський *Антаполь* на Поліссі також розміщений неподалік від аварського тополандшафту.

8. У своїй згаданій вище публікації словника-щоденника англійського капелана Р. Джемса Б. Ларін не зміг розшифрувати польського слова *ghir*, хоча воно каліграфічно старанно виписане англійцем на лицевій стороні аркуша 29 його щоденника. Б. Ларін так і пише: “Мені незрозуміло, що означає в коментарі Р.Д. *ghir*, якому передую скорочене позначення ‘польське’” [Ларін 1959, 228]. На перший погляд, складається враження, що “пол. *ghir*” має бути синонімом архангельського рос. *хохол*. Справді, А. Брюкнер таки згадує *hyra* із значенням “чуприна”, але як українське [Brückner 1976, 175]. Проте якраз в українській це слово має ширший набір значень. Зокрема, в “Енеїді” І. Котляревського слово *гиря* означає “людину

з [коротко] остриженим волоссям” (пор. перші рядки поеми, де йдеться про “деяких Троянців, *Осмалених*, як гиря, ланців” [Котляревський 1950, 5, 213]; дещо далі – похідний прикметник *гирявий* “стрижений, негідний” (“Бач, гиряві, чого хотять” [Котляревський 1950, 41, 213])).

На жаль, і через 200 років по виході “Енеїди” лексикографи запевняють, що [*гиря*] “волосся на голові, чуб”, [*гирун*] “**острижений**”; глечик з **надбитим** або вузьким горлом”, [*герун*] “віл з **короткими** тупими рогами; глечик з **відбитим** верхом”, [*гиря*] “**голена** людина”, [*гиряка*] “смерть”, [*гирявий*] “**стрижений**, голений, лисий” тощо – **неясне** [ЕСУМ, I, 508, 510]. Пор. іще слн. *gir* ‘сук’, тобто **обрубок** [там само, 508].

А втім, схожі дієслова – і саме з потрібним значенням “**зрізати, стригти**” – існують в багатьох алтайських мовах: евенк., евен. **гир-** “вирізати”, ульч., орок., нанайс. **гири-** “тс.”, маньж. **гири-** “обрізати, рівняти; зрізати (траву, гілки)”; евенк. *гиривун* “викрійка, ножиці”; пор. письм.-монг. **кігүа-** “стригти, підстригати, зрізати”; монг. **хярга-** “стригти, підстригати”, бур. **хирга-** “стригти, обстригати, зрізати”, дтюрк. **қірг-** “стригти, підрізати”;

Мал. 3. Ранні словникові монголізми європейських мов

як. **кырг-** “стригти, обстригати, рубати, за-напащати (людей)”, евенк. **кирга-** [< монг., як.] “стригти, голити; косити, знищувати (людей)” [СС, I, 153–154; 398].

Останнє значення переконливо наближають до цих же основ і укр. [гирити] “занапащати, втрачати, розтринькувати” і [гирити] “марнувати, нищити” – тут ЕСУМ якраз слушно визнає ці слова за запозиченнями зі *словацької і старочеської* мов (NB: знову **аварська географія монголізму**): чes. hŕiti, слц. hŕiti “пити-гуляти” [ЕСУМ, I, 508], проте у світлі сказаного вище подальші індоєвропейські аналогії словника виглядають помилковими.

Запозичені з румунської [гирдєв] “великий горщик на кулешу”, [гирсувати] “дряпати, креслити”, [гирнути] “дати драла, дряпнути” (звідки й рос. *драпануть*) з усією очевидністю мають те саме алтайське першоджерело, а географія поширення цих слів знову вказує на гунсько-аварську епоху їхнього засвоєння.

Діалектні карпатські укр. [гир] “слава”, [гировище] “(недобра) слава; привселюдний сором” вважаються запозиченими з мад. hŕi “чутка, слава, репутація” – але вони самі “етимологічно неясні” [ЕСУМ, I, 508]. Насправді, ці слова також можна поставити у зв’язок з важливим периферійним семантичним архаїзмом – збереженим аж у маньчжурській мові похідним від того ж монг. **кігя-** – дієсловом **каргила-** “вищипувати волосся (як покарання за злочин)” [СС, I, 398], – вагома підстава для привселюдного сорому.

Інше діалектне подільське слово укр. [гиртони] “яри, вибоїни” теж вважають запозиченим з молд. і рум. hîrtop “тс.; улоговина, яр” (пор. с. *Гиртони* Од) і цілком слушно пов’язують далі з болг. *въртон* “заглиблення; гірська ущелина” [ЕСУМ, I, 509]. Звідси ж походить і слово *вертеп* – первісно “заглибина, печера”, потім – “сцена Різдва в яслах у печері” (її досі влаштовують в українських церквах перед святом Різдва); далі – “старовинний ляльковий театр”; [єртин] “глибока яма в горах” [ЕСУМ, I, 358]. Негативне значення рос. *вертеп* “печера → притон (кишло, кубло розпусти)” розвинулося тільки в російському словнику цілком зрозумілим шляхом [Фасмер, I, 300]. Окрім трьох східнослов’янських мов, слово відоме лише у польській (від XVII ст. з української [Brückner 1976, 607]), болгар-

ський *въртон* і словенський vtèp “печера”. І хоча це дало формальні підстави реконструювати псл. *vŕtŕь, воно “загально-прийнятого пояснення не має, думка про староболгарське походження укр. і рос. *вертеп* (Брандт...) не узгоджується з поширенням багатьох варіантів цього слова в українських карпатських говорах” [там само]. Ущелина, печера, тобто, знову ж, “розріз, розлам, розколина” у пагорбі, – ось цілком реалістичне смислове наповнення рум. hîrtop, болг. *въртон*, укр. *вертеп*; пор. алт. **гир-** “різати, розрізати” + джорк. *тонпа, тена, тебе, тене*, бур., халха-монг. *добо* “пагорб, насип” [Мурзаєв 1984, 549], як. *тăбă, тăбă* “вершина, верхівка” [СС, I, 218]. Вокалізм алтайського першоджерела *тонпа / тене* задовільно пояснює відмінність голосних в укр. *вертеп* і болг. *въртон*. Анлаути слів *вертеп*, *єртин*, *гиртони* відповідають типовим слов’янським протетичним приголосним **в-, й-, г-**, що свідчить про велику і давню поширеність слова, яка зрештою зумовила перерозклад його кореневої морфеми і сприйняття її як слов’янської ***ip-/ep-** з протезою.

9. Таким чином, з викладеного видно, що список встановлених давніх монголізмів українського словника далі зростає. Значне поширення у слов’янських мовах Центральної Європи розглянутих монголізмів якраз і дає підстави віднести їх саме до **гунізмів/аваризмів IV–VIII ст.**: *шатро, табір, черга, корозва, теліга, баламут, хомут, канчук, каган, жупан, пан*. До них долучаються тепер *каганець, куманець*, застаріле *гиря*, [гирун, гирявий, гирити, гирсувати, гир, гирдєв, герун], *хохол, холява, барахло*, а також *вертеп* і [гиртони]. Незрівнянно збагатився список зрозумілих топооснов гунсько-аварського походження. Стає очевидною їхня однотипність від України до Німеччини – що також є прирощенням знань у цій галузі. Нарешті, як впливає з розглянутих даних, монгольське походження можуть мати принаймні дві з-поміж історичних назв надніпрянського слов’янства – *анти* і *хахли/хохли*. Обидві назви, що мали різну долю, фактично вказують на головний суспільний обов’язок місцевих слов’ян перед монгольською державою: бути союзниками, “підлеглими побратимами” сильніших кочовиків, їхніми слухняними (бажано – довічними) годувальниками.

ЛІТЕРАТУРА

- Гиндин Л.А., Калужская И.А. О применении проспективного и ретроспективного анализа в исследовании лексики карпато-балканского региона // **Славянское и балканское языкознание. Язык в этнокультурном аспекте**. Москва, 1984.
- Довженко О. **Зачарована Десна**. Київ, 1957.
- ЕСУМ **Етимологічний словник української мови**: В 7 т. Київ, 1992–2002...
- ЕУЗ **Енциклопедія українознавства. Загальна частина**. Т. 2. Київ, 1995.
- Котляревський І.П. **Енеїда. Наталка Полтавка. Москаль-чарівник**. Київ, 1950.
- Ларин Б.А. **Русско-английский словарь-дневник Ричарда Джемса (1618–1619 гг.)**. Ленинград, 1959.
- Лешка О., Шишкова Р., Мушинка М. **Розповіді з Підкарпаття. Українські говірки східної Словаччини**. New York – Praha – Kyjev, 1998.
- Мурзаев Э.М. **Словарь народных географических терминов**. Москва, 1984.
- Попов А.И. **Названия народов СССР. Введение в этнонимистику**. Москва – Ленинград, 1972.
- Приходнюк О.М. Взаємозв'язки східних слов'ян та Руси із степовим населенням // **Етноси України. Альманах**. Київ, 2000.
- СС **Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков**: В 2 т. Ленинград, 1975–1977.
- Тищенко К.М. Кельтські етимології. I–III. Етнос // **Мовознавство**, 2003₁, № 4–6.
- Тищенко К.М. Кельтські назви селищ на витках річок України // **Народна творчість та етнографія**, 2003₂, № 5–6; 2004, № 3.
- Тищенко К.М. Мовні дарунки давніх сусідів // **Урок української**, 2004₁, № 5–6. (вкладка).
- Тищенко К.М. Живий слід Риму в мові і географічних назвах України. 2004₂ // **Диво-слово**, 2004, №10.
- Трубачев О.Н. **Этногенез и культура ранних славян. Лингвистические исследования**. Москва, 2003.
- Фасмер М. **Этимологический словарь русского языка**: В 4 т. Москва, 1964–1973.
- Brückner A. **Słownik etymologiczny języka polskiego**. Warszawa, 1976.
- Popowska-Taborska H. **Szkice z kaszubszczyzny. Leksyka. Zabytky. Kontakty językowe**. Gdańsk, 1998.